

Hükümet Programlarında Demokratikleşme Politikalarının Değerlendirilmesi (1923-1980)

Evaluation Of Democratization Policies In Government Programs (1923-1980)

Fuat UÇAR*

ÖZ

Hükümet, devletin her alandaki siyasetini belirleyip uygulamakla görevli en üst yürütme organıdır. Hükümet programı da yürütme organının uygulamayı amaçladığı temel politikaları içeren ve buna dayanarak Meclis'ten güvenoyu istediği bir belgedir. Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar kurulmuş olan altmış beş Cumhuriyet hükümetine bir bütün olarak bakıldığında, demokratikleşme politikaları hemen her hükümet programında yer almış, hatta bazılarının en temel özelliklerinden biri olmuştur. Bu kapsamda "demokratiklik" kavramına ilk kez I. Şükrü Saraçoğlu hükümetinde yer verilmiş ve çok partili hayata geçilmesiyle demokratik rejim kavramı ön plana çıkmaya başlamıştır. 1960'lı yıllardan itibaren "Demokratik Cumhuriyet" kavramı ilk kez kullanılmış, daha sonraki dönemlerde demokratikleşme kapsamında, sivil-toplum, hak ve özgürlüklerin artırılması önem kazanmaya başlamıştır. Bu çalışmada; Cumhuriyet'in ilanından, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ne kadar görev yapan 43 hükümetin programı incelenmiştir. Tarama yolu ile incelenen metinlerde, demokratikleşmeye yönelik olarak öncelik kazanan kavramlar; demokratik rejim, seçim sistemi, basın hürriyeti, iktidar-muhalefet ilişkileri, Anayasa değişikliği, sendikal örgütlenme, bireysel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi, sosyo-ekonomik yapının iyileştirilmesine yönelik kavramlar olmuştur. Yapılan karşılaştırmada hükümetlerin demokratikleşme politikalarının konjonktürel iç ve dış gelişmelere bağlı olarak artan bir eğilimde devam ettiği gözlenmiştir.

ANAHTAR KELİMELER

Demokratikleşme, Hükümet Programı, Politika, Sivilleşme

ABSTRACT

The government is the highest executive body in charge of identifying and implementing the politics of the state in all areas. The government program is also a document which contains the basic policies of the executive body aimed at implementation and, on this basis, the Assembly wants confidence. When considering sixty-five Republican governments as a whole from the establishment of the Republic, democratization policies have taken place in almost every government program; it has been even one of the most basic features of some. In this context, the concept of "democratization" was first given to the government of Şükrü Saraçoğlu, the concept of democratic regime has begun to come to the forefront with the passing of multi-party allegations. The concept of "Democratic Republic" has been used for the first time since 1960's, and in the later periods in the scope of democratization, In the later periods, within the scope of democratization, increasing civil-society, rights and freedoms began to gain importance. In this study; The proclamation of the republic, the program of 43 governments working until September 12, 1980, the military coup, was examined. Concepts that have gained priority in democratization in the texts examined by screening; democratic regime, electoral system, press freedom, power-opposition relations, trade union organization, the development of individual rights and freedoms, and the improvement of socio-economic structure. In comparison, it has been observed that the democratization policies of the governments continue with an increasing tendency due to the conjunctural internal and external developments.

KEYWORDS

Democratization, Government Program, Politics, Demilitarization

GİRİŞ

Demokratikleşme kavramı, Türk siyasal hayatında oldukça eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, egemenlik padişah tarafından kullanılmış ve halk da tebaa olarak görülmüştü. Dolayısıyla "halk" kavramının olmadığı siyasal ve toplumsal bir yapıda demokrasi ya da demokratikleşme kavramlarından söz etmek mümkün değildi. Yani, halkın siyasal yaşamda söz sahibi olması gerekiyordu. Padişah yasama ve yürütme yetkilerini elinde toplamıştı. Bu şekilde siyasal demokrasiyle daha yakın, tarih ve hukuk ile de ilişkili iki boyutlu bir kavram olarak olan demokratikleşme: "...bir yanıyla demokratik olmayan bir politik sistemden demokratik bir politik sisteme geçmeyi, öbür yanıyla da ana çerçevesi itibariyle demokratik olan bir sistem içindeki demokrasi ilkesiyle bağdaşmayan unsurları demokratik kurum ve mekanizmalarla değiştirmeyi veya 'demokrasiye ikinci geçiş'i tamamlamayı ifade etmektedir" (Erdoğan, 2006: 3). Böylece demokratikleşmeye kavramı demokrasinin bütün niteliğiyle yerleşmesini ifade etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda demokratikleşme yönünde ele alınabilecek ilk somut gelişme 29 Eylül 1808'de kabul edilen *Sened-i İttifak* olmuştu. Padişahın bir çeşit denetime tabi tutulduğu ve bu anlamda ilk yazılı metin olan *Sened-i İttifak* sözleşmesi anayasal sürece geçiş konusunda ve demokrasiye giden yolda önemli bir gelişmedir (Karpaz, 2010: 33). **Sadrzâzâm Alemdâr Mustafa Paşa'nın** merkezi otoriteyi güçlendirmek için II. Mahmud ile ayanlar arasında yaptırdığı *Sened-i İttifak* sözleşmesi tarih ve siyaset bilimi tarafından Türk siyasal hayatında demokratikleşme hareketlerinin de başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda, demokratikleşme kapsamında siyasal ve toplumsal hayatta önemli değişikliklere neden olan gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun yanında, Batı ile ilişkilerin artmaya başlaması ve batılılaşma yönündeki gelişmeler de demokratikleşmede ayrıca önemli bir itici güç olmuştur. Bu çerçevede, hukuk ve siyasette meydana gelen gelişmeler doğrultusunda yapılan çeşitli hukuki düzenlemeler, birtakım hak ve özgürlüklerin gelişmesi ve demokratik kurumların ortaya çıkması bu süreçteki önemli gelişmelerdir.

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın, 18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı'nın, 23 Aralık 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanı Türk Tarihi'nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi göstermelikte olsa seçimlerin yapılması ve ilk parlamentonun açılması ile 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanı bu gelişmelere esas teşkil etmektedir. Özellikle II. Meşrutiyet dönemindeki gelişmeler "*Taşıdığı tüm eksikliklere ve süreçte yaşanan kesintilere rağmen meşrutiyet dönemi Türkiye açısından insan hakları alanında dünya standartlarına yakın bir takım düzenlemelerin yapıldığı ve demokratikleşme, hukuk devleti olma ve halk bilinçlenmesi adına önemli başlangıçların yaşandığı bir dönemdir*" (Emini, 2006: 532). 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesiyle gelişen demokratik bir ortamın etkisiyle gelişen özgürlükler sonucunda çeşitli fikir akımları da bu dönemde daha fazla gelişme imkânı bulmuştur. Bu özelliği ile II. Meşrutiyet dönemi, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal hayatında en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu açıdan II. Meşrutiyet dönemi Cumhuriyet'in "siyasi laboratuvarı" niteliğindedir (Tunaya, 2004: 66).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde siyasî mücadeleler ve demokratikleşme çabaları daha da hız kazanmıştır. Bu dönemlerde meydana gelen basın-iktidar ilişkileri demokratikleşmenin boyutunu ve etkisini göstermesi açısından demokratikleşme yönündeki çabaların II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren, siyasî partiler şeklinde organize olması, modern çağın siyasî gelişmelerinin bir gereği olarak hayata geçmiştir. Böylece, kişi hak ve özgürlüklerini ön plana alan demokratikleşmenin ve parlâmentarizmin siyasî düzeni de kurulmuştur (Haytoğlu, 1997: 46). Özellikle Milli Mücadele Dönemi'nde 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi (BMM)'nin¹ açılması, 20 Ocak 1921'de *Teşkilatı Esasiye Kanunu*'nun kabulü Cumhuriyet'e

¹ Meclis'in adı Büyük Millet Meclisi'dir. 1921'de Türkiye kelimesi eklenerek Türkiye Büyük Millet Meclisi adı resmîleştirilmiştir. Söz konusu değişiklik 20 Ocak 1921 tarihli *Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu*'nun 3. maddesinde "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve Hükümeti "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır" şeklinde yapılmıştır. (Güven, 2016: 58, 77)

giden sürecin temelini oluşturmuştur. Bütün bu gelişmeler Türkiye’de demokrasinin tarihi temellerini açıkça ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal Atatürk’ün “*Bizim milletimiz esasen demokrattır. Kültürünün, geleneklerinin en derin maziye ait evreleri bunu doğrular*” (Seviğ, 1938: 329) sözü ile belirttiği gibi demokrasinin ve demokratlığın tarihsel bir derinliği bulunmaktadır.

Demokratikleşme olgusu açısından bakıldığı zaman, Türk siyasal hayatında tek parti rejiminin niteliği konusunda farklı görüşler ve bakış açıları mevcuttur. İki ana grupta ele alınabilecek bu görüşlerden birincisi, tek parti rejiminin demokratik özellikleri ağır basan bir rejim olarak nitelendirilmesinde; Monarşi’den Cumhuriyet’e geçilmesi, egemenliğin millete ait olduğunun kabul edilmesi, demokrasi esasının benimsenmesi, yasaların Meclis tarafından yapılması ve egemenliğin kullanımının demokratik bir organ aracılığıyla gerçekleşmesi temel veriler olarak kullanılmıştır. Tek parti rejiminin otoriter karakterinin baskın olduğunu ileri sürenler ise bu dönemde seçimlerin serbest ve rekabete dayalı olmamasını, yargının bağımsız olmadığını, “tek adam”ın etkin olduğunu, temel hak ve hürriyetlerin pratikte kullanılmadığını iddia etmişlerdir (Uygun, 2010: 65-67). Aslında Türkiye’de tek partili siyasal rejimin uygulandığı süreçte muhalif siyasal partilerin kurulması ve çok partili rejim denemelerinin öncü girişimleri başarısız olmuşsa da, bu durum II. Dünya Savaşı sonrasına denk düşen çok partili siyasal yaşama geçişin ilk işaretleri olarak görülmelidir. Dolayısıyla, tek partili siyasal yaşamın söz konusu olduğu dönemde, kategorik olarak çok partili rejim karşıtlığından söz edilemez (Gemalmaz, 2010: 219-220).

Bu konuda değerlendirmede bulunan siyaset bilimci Maurice Duverger, siyasal partiler kitabında, Türkiye’deki tek partinin ne Almanya’daki Nasyonal Sosyalist Parti’ye, ne de Sovyetler Birliği’nde Stalin’in liderliğindeki Komünist Parti gibi totaliter bir ideolojiyi benimsemediğini belirtmiştir. Duverger, tek parti dönemi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’ni “*Türk tek partisinin yapısında da totaliter bir taraf yoktu. Bu yapı, ne hücrelere, ne milise, hatta ne de gerçek anlamda ocaklara dayanıyordu. (...) Türkiye örneği, basiretle uygulanan bir tek parti yönteminin, bir gün gerçek bir demokrasinin kurulmasını mümkün kılacak tek unsur olan yeni bir yönetici sınıfın ve bağımsız bir siyasal elitin yavaş yavaş ortaya çıkmasına imkân verebileceğini göstermektedir*” (Duverger, 1974: 361-364) şeklinde değerlendirmiştir.

Tek partili dönem ya da tek partili rejim olarak adlandırılan ve 1923-1950 dönemini kapsayan CHP iktidarı dönemi, öncesi dönemlerle kıyaslandığında siyasal katılım açısından pek çok olumlu gelişmenin yaşandığı bir dönem olmuştur. Haziran-Temmuz 1923’te yapılan seçimlere 18 yaşını dolduran tüm erkekler katılmış, seçmen olabilmek için vergi vermek ve mülk sahibi olmak koşulları aranmamış ve bu şekilde daha geniş kitlelere oy hakkı tanınmıştır.² Katılımın genelleşmesine yönelik olarak da 1934’de seçim kanununda yapılan bir değişiklikle Türk kadınının seçme ve seçilme hakkına sahip olması demokratikleşme yönünde önemli gelişmeler olmuştur (Emini, 2006: 533).

1940-1945 dönemi, yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan dönüşümlerin olduğu bir hazırlık evresi olarak nitelendirmek gerekir (Boratav, 2012: 86-91). 1923’ten 1945’e kadar önce fiilî, daha sonra resmî olarak “tek parti yönetimi” ile idare edilmiş olan Türkiye’de 1945 yılı başlarından itibaren demokratikleşme çabaları başlamış ve bu çabalar daha sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. İsmet İnönü ve CHP de 1945’ten sonra daha liberal siyasalar izlemeye başlamıştır (Akandere, 2016: xxıı; Schink ve Tonak, 2013: 48-49). Bu süreci hızlandıran diğer bir gelişme de 7 Haziran 1945’te CHP milletvekilleri, Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Celal Bayar ve Refik Koraltan tarafında CHP Meclis Grubu Başkanlığı’na verilen ve tarihe *Dörtlü Takrir* olarak geçen belge demokratikleşme adına önemli bir gelişme olmuştur (Akandere, 2003: 7). Böylece Türkiye’de

² II. Meşrutiyet’te uygulama imkânı bulan *İntihabi Mebusan Kanunu*’na göre seçim iki dereceli bir mekanizmaya göre uygulanmıştır. Bu kanuna göre birinci ve ikinci seçmen olabilmek için gerekli şartlar şu şekildedir: “25 yaşını tamamlamak, hukuku medeniyeden sakıt olmamak, tabiyeti ecnebiyede veya o iddiada olmamak muvakkat hizmeti ecnebiye imtiyazını haiz olmamak, nizamen iflâs ile mahkûm olup iadei itibar etmemiş olmak, mahkûmiyetine hüküm lahik olup fekki hacir etmemiş olmak, devlete az çok vergi vermek, zükur tebaadan olmak, bir kimsenin hizmetkârlığında bulunmamak, sui hal ile müştehir olmamak, bir cinayet veya cünha ile mahkum bulunmamaktır” (Savci, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/2/3/1_Bahri_Savci.pdf, 222-223).

demokrasi iç dinamiklerin baskısı ve bazen de dış etkenler sayesinde kurulmuştur (Karpat, 2010: 28-29). 1945'den itibaren çok partili hayata geçilmesiyle birlikte demokratik rejimin niteliği de yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamış, iktidar-muhalefet ilişkileri de demokratikleşme yönündeki bu gelişmeden olumlu yönde etkilenmiş ve çok partili hayatın ilk seçimleri 21 Temmuz 1946'da yapılmıştır (Akandere, <http://www.atam.gov.tr>). Bu şekilde CHP, ülkeye demokrasinin gelmesinin önünü açan bir parti olarak, Hasan Saka (1947-1949) ve Şemsettin Günaltay'ın başbakanlıkları döneminde (1949-1950) daha liberal politikalar izlenmiş ve demokratikleşme yönünden önemli gelişmeler sağlanmıştır (Eroğul, 2013: 174-184). Çok partili hayata geçişin başladığı ilk günlerde CHP ve tek parti yönetiminin muhalefete karşı takınmış olduğu demokratik tutum ve tavır, Demokrat Parti (DP)'nin kurulmasıyla tamamen aksi bir harekete dönüşmüştür. DP muhalefetinin halkta taban bulması, CHP ve tek parti yönetimini tedirgin etmiş, iktidarı kaybetme korku ve telaşına düşmeleri muhalefete dolayısıyla DP'ye karşı anti-demokratik bir tutum göstermesine neden olmuştur (Akandere, 2016: 456). 1946-1950 döneminde en önemli muhalefet partisi olan DP, iktidardaki CHP'ye karşı demokrasi, kişi hak ve özgürlükleri, basın özgürlüğü, grev hakkı, liberal ekonomi vb. temel hak ve özgürlükleri savunarak 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara gelmiştir.

1950 seçimlerinin CHP'nin dolayısıyla İnönü'nün yenilgisiyle sonuçlanması, seçimi kazanan DP çevrelerinde İnönü'nün görevi devretmeyeceği ve bu durumun askerler tarafından destekleneceği endişesi hâkimdi. Fakat İnönü, beklenilenin aksine yönetimi DP'lilere devreder ve muhalefete geçer. Yine İnönü, parti teşkilatına yapılan bir tebliğde de; iktidarı kaybetmiş olmanın hiçbir kimseye karşı küskünlük göstermeyi gerektirmediğini belirtmiştir (Aydemir, 1968: 28-29). Bu şekilde "Beyaz Devrim" olarak nitelendirilen iktidar değişikliği ve İnönü'nün tavrı Türkiye'nin demokratikleşmesinde önemli bir gelişme ve dönüm noktası olmuştur.

DP, iktidarının birinci dönemindeki (1950-1954) uygulamalarıyla demokratikleşme konusunda önemli gelişmeler meydana gelmiştir (Albayrak, 2014: 309). Genel olarak on yıllık DP iktidarı ve 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nden sonra hazırlanan ve en özgürlükçü anayasa olarak kabul edilen 1961 Anayasası (Resmi Gazete, 1961: 2930) bu süreçte sivil ve sivilleşmeye açısından demokratikleşme yönündeki önemli gelişme olmuştur. Fakat 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi, 12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi Türkiye'nin demokratikleşme sürecini olumsuz yönde etkileyen en önemli gelişmeler olmuştur. Bu askeri darbe dönemlerinde, Türk demokrasisi sık sık kesintiye uğramak zorunda kalmıştır. Türkiye'de demokratik düzenden ve sivil bir yönetimden yana olanlarla, askeri bir rejimin sürmesini isteyenler arasındaki ilk mücadele 27 Mayıs'tan sonra *21 Ekim Protokolü* ile ortaya çıkmıştır (Arcayürek, 1984: 140). Türkiye'de, demokrasinin gelişmesi ve demokratikleşme faaliyetleri ile ilgili olarak en önemli etkiye sahip kurum siyasal partiler olmuştur. Çünkü ülkede tek parti geleneğinden çok partili siyasal yaşama geçilerek bir siyasal parti kültürü oluşmaya başlamıştır. Bu şekilde çok partili hayata geçilmesiyle kurumsallaşmaya başlayan siyasal partiler, askeri darbe ve muhtıralardan sonra yeniden sivil hayata dönülmesi sonucu gerek tek parti iktidarı gerekse koalisyonlar yoluyla ülkeyi yönetmelerinin yanında demokratik faaliyetlerin uygulanmasına da aracılık etmişlerdir.

Bu açıdan başta siyasal partilere yönelik olmak üzere demokratikleşme, Türkiye'de demokratik kurum ve mekanizmaları güçlendirmeyi, yenileriyle desteklemeyi, ayrıca demokrasinin istikrarını sağlayacak başta siyasal olmak üzere, kültürel ve ideolojik dönüşümler ile kurumsal değişiklikleri gerçekleştirmeyi de gerekli kılmaktadır (Erdoğan, 2006: 3). Ülke yönetimine talip olan siyasal partiler her alanda olduğu gibi demokratikleşme konusunda da ne(ler) yapacaklarını hükümet programı ile açıkça ortaya koymuşlardır. Türkiye'nin modernleşme ve batılılaşma tarihinde son derece önemli bir aşamayı oluşturan demokratikleşme olgusu, Anayasa meselesinin yeniden ele alınmasından, siyasi partiler ve seçim sisteminin gözden geçirilmesine, ekonominin etkin ve dünyayla rekabet edebilir hale getirilmesinden, sivil toplumun

güçlendirilmesine, eğitim-öğretimin çağdaştırılmasından kültürel yönden kendini ifadenin ve çeşitliliğin desteklenmesine kadar uzanan birçok boyutu bulunmaktadır (Emini, 2006: 528).

Demokratik toplum, özgür düşüncenin ve çok sesliliğin etkin olduğu bir toplumdur. Hükümetler de yönetimini üstlendiği toplumları her yönden daha demokratik bir yapıya kavuşturmak için iktidara gelince bu yöndeki amaçlarını gerçekleştirmek için programlarını hazırlamaktadırlar. Bu açıdan hükümet programı, yeni kurulan bir hükümetin ülkenin genel siyasetinin yürütülmesi ve gerçekleştirilecek faaliyetleri hakkında kısa bilgilerin yer aldığı resmi metinlerdir. Hükümetlerin programları Meclis'te okunmuş, genel kurulda program üzerinde görüşmeler yapılmış ve nihayet güvenoyu ile süreç tamamlanmıştır. Anayasaya göre Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin görevlerinden birisi de Bakanlar Kurulu'nu ve bakanları denetlemektir. Bu denetime esas olacak metinlerden en önemlilerinden birisi de hükümet programıdır. Hükümet programı ya da Anayasada kullanılan ifadeyle "Bakanlar Kurulunun Programı" kuruluşundan en geç bir hafta içinde Başbakan veya bir bakan tarafından TBMM'de okunur ve güvenoyuna başvurulur. Programın okunmasından iki tam gün sonra güvenoyu için görüşmeler başlar ve görüşmelerin bitiminden bir tam gün sonra da oylama yapılır (Resmi Gazete, 1982: 3).³

Türk siyasal hayatında ve parlamento tarihinde siyasal kültüre, demokratik geleneklerin yerleşmesine ve hükümet uygulamalarının denetlenmesine yardımcı olan hükümet programları üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu bu çalışmalar eğitim, sağlık, dış politika gibi çeşitli konularda yapılmış olmakla birlikte, demokratikleşme konusundaki çalışmalar diğerlerine göre daha azdır.

Bu çalışmada, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ne kadar görev yapan 43 hükümetin programı incelenmiştir. 12 Eylül'den sonra özellikle de 1980'li ve 1990'lı yıllarda dolaylı da olsa etkili olan 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin devam eden etkileri ve yeni hazırlanan 1982 Anayasası belirleyici olmuştur. Dolayısıyla, diğer birçok uygulamada olduğu gibi demokratikleşme konusunda da 12 Eylül sonrası ortaya çıkan siyasi, ekonomik ve toplumsal yapıyı yeni bir dönem olarak ele almak daha uygun bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca 1982 Anayasası'nın büyük bir kısmının değişmiş olmasına rağmen, hala yürürlükte olması da konunun tarihsel çerçevesinin belirlenmesinde önemli bir ölçüt olarak kabul edilmiştir.

HÜKÜMET PROGRAMLARINDA DEMOKRATİKLEŞME KAVRAMI

24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal (Atatürk), vatani parçalanmaktan kurtarmak için alınacak önlemlerin Meclis'e ait olduğunu belirtmiş ve vakit geçirilmeden "mesuliyetini takdir ve tespit edecek" bir hükümetin kurulmasını istemiştir (Güneş, 1997: 123-130). Bu şekilde BMM tarafından seçilerek görevlendirilmiş olan ve Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki *Muvakkat İcra Encümenleri Heyeti* (25.04.1920-03.05.1920) ile Cumhuriyet'in ilanına kadar beş ayrı *İcra Vekilleri Heyeti*⁴ görev yapmıştır. TBMM hükümetleri döneminde *I. İcra Vekilleri Heyeti*'nin boyut olarak kısa, içerik bakımından derinliği olan programı 9 Mayıs 1920'de Meclis'te tartışılmıştır. Fethi Bey'in programı ise boyut olarak uzun, içerik olarak kapsamlı ve sistematik olmasına karşılık dönemin özelliğinden dolayı tartışılmamıştır (Güneş, 2012: 363). Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle Meclis hükümeti döneminden *Cumhuriyet hükümetleri* dönemine geçilmiştir.

Bu çalışmada, 1923-1980 döneminde kurulmuş olan hükümetlerin programlarında demokratikleşme kavramı ele alınarak değerlendirilmiştir.

³ 1982 Anayasası'nın, hükümet programı ve güven oylamasını düzenleyen 110. maddesi, 21.01.2017 tarihli ve 6771 Sayılı Kanun'un 16. maddesi ile yürürlükten kaldırılmıştır. Anayasa'nın ilgili maddelerine yönelik değişiklikler için bkz. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, erişim tarihi: 14.09.2018, s. 156.

⁴ Cumhuriyet'in ilanına kadar görev yapan İcra Vekilleri Heyeti şunlardır: Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında I. İcra Vekilleri Heyeti (3.5.1920-24.1.1921), Fevzi Paşa (Çakmak)'ın başkanlığında II. ve III. İcra Vekilleri Heyeti (24.1.1921-19.5.1921/19.5.1921-9.7.1922), Hüseyin Rauf (Orbay)'ın başkanlığında IV. İcra Vekilleri Heyeti (12.7.1922-4.8.1923) ve Ali Fethi Bey (Okyar)'ın başkanlığında V. İcra Vekilleri Heyeti (14.8.1923-27.10.1923) görev yapmıştır (Güven, 2016: s. 12; Acar, 1991: 2; Neziroğlu, 2013: 3-65).

I. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan ve aynı zamanda **I. İnönü Hükümeti** (30.10.1923-06.03.1924)'den **XII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan II. Saydam Hükümeti** (03.04.1939-09.07.1942)'ne kadar görev yapan Cumhuriyet tarihinin ilk 12 hükümetinin programında, demokratikleşme olgusuna yönelik herhangi bir ifade geçmemektedir. Bu hükümetler döneminde iç ve dış gelişmeler doğrultusunda ulusal bağımsızlık ve egemenlik konularının önem ve öncelik kazanması bunda etkili olan en önemli unsurlar olmuştur.

XIII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan I. Saraçoğlu Hükümeti (09.07.1942-09.03.1943). Meclis'te 5.08.1943 tarihinde okunan programda, "demokratlık" kavramına yer veren ilk hükümet olmuştur. Programda "*Bizde imtiyazlar ve sınıflar asla mevcut olmadı. Demokratlık Türk tarihinin derinliklerinden yuvarlanıp gelen büyük bir hakikattir.*" (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP13>) ifadeleri ile halkçılık kavramı ön plana çıkartılmıştır. Bu şekilde halkçılık kavramı doğrultusunda demokratlık kavramının ekonomik, sosyal ve siyasal niteliğine yönelik bir değerlendirme yapılmıştır.

XIV. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan II. Saraçoğlu Hükümeti (09.03.1943-07.08.1946). Meclis'te 17.03.1943 tarihinde okunan programda, Başbakan Şükrü Saraçoğlu "*İsmet İnönü'nün devlet reisliğine intihabı haberini Amerika Meclisine bildirdiler. Amerika Meclisi de bu haberi alkış tufanıyla karşıladı. Şimdi ben de bu yüksek kürsüden sizin namınıza Cumhuriyetçi ve Demokrat Türkiye'nin demokrat ve Cumhuriyetçi Amerika'ya selamlarını, sevgilerini ve saygılarını gönderiyorum.*" (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP14>) şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Burada Saraçoğlu, İsmet İnönü'nün Devlet Başkanlığı'na yeniden seçilmesiyle demokratlık arasında bir ilişki kurulmuş olmaktadır.

XV. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan Peker Hükümeti (07.08.1946-10.09.1947). Meclis'te 14.08.1946 tarihinde okunan programda, demokratikleşme yönünde önemli bir gelişme olan çok partili hayata geçişe yönelik değerlendirmeler açıkça görülmektedir. Programda, hükümetin ülkede demokrasiyi en üst düzeyde yerleştirme yönündeki kararlılığı, hürriyet kavramı ve önemi, otorite ve şahıs egemenliği kavramları çerçevesinde şu şekilde ifade edilmiştir: "*Yurttaşın Anayasada gösterilmiş ve kanunlarla sınırları çizilmiş olan hürriyet hakları yanında bu hürriyetlerle beraber bütün devlet varlığının teminatını teşkil eden meşru ve kanuna dayanan otorite, ekseriyetle totaliter zihniyetle karıştırılarak çürütülmek isteniyor*" (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP15>). Bu ifadeler demokratikleşme açısından değerlendirildiği zaman, kişi ya da kişilerin hâkimiyeti yerine kanunların otoritesi ya da gücünün tesis edilmesinin önemine vurgu yapıldığı görülmektedir.

XVI. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan I. Saka Hükümeti (10.09.1947-10.06.1948). Meclis'te 13.10.1947 tarihinde okunan programda, dönemin en önemli gelişmesi olan *12 Temmuz Beyannamesi*'ne vurgu yapılmıştır. Bu süreçte Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, iktidar ve muhalefet partileri arasında tarafsız bir konuma girmiş ve muhalefetin de iktidar kadar yasal olduğunu belirten *12 Temmuz Beyannamesi*'ni yayımlamıştır. Bu beyanname, Türk siyasi tarihine, iktidar-muhalefet ilişkilerinin kilitlendiği durumların çözümünde bir başarı örneği olarak geçen önemli bir demokratik gelişme olmuştur. Programda, *12 Temmuz Beyannamesi* ve siyasi partilerin, Cumhuriyet ve demokrasi için önemli bir dayanak olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca CHP'nin inkılâpçı, demokrasi rejiminin kurucusu ve demokratikleşmenin önünü açan bir parti olduğu da ifade edilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP16>).

XVII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan II. Saka Hükümeti (10.06.1948-16.01.1949). Meclis'te 18.06.1948 tarihinde okunan programda, çok partili hayata geçişle çıkarılan yeni seçim kanununun, halk iradesi, serbest seçim, demokrasi, siyasi ve medeni hakların demokratikleşme yönünden önemine şu şekilde vurgu yapılmıştır:

"Büyük Meclis'in bu toplantı yılında çıkardığı bazı kanunlar, girmiş olduğumuz yeni demokratik sistemin temellerini kuvvetlendirmiştir. Yüce Kamutayın tasvibine sunulmak üzere bulunan Seçim Kanunu değişiklik

tasarısı gerçek demokrasilerin temeli sayılan halk iradesinin, iyi niyet sahibi hiç kimsenin itiraz edemeyeceği bir emniyet içinde belirtilmesini sağlayacaktır. (...) Yurdumuzun medeniyet ve refah yolunda ilerlemesini halk iradesine dayanan bir idarenin devamında görüyoruz. Bunun için kanunlarda, sosyal ve politik hayatta olduğu gibi her derecede okullarımızda demokratik terbiyenin yerleşmesine ehemmiyet vereceğiz” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP17>).

XVIII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan Günaltay Hükümeti (16.01.1949-22.05.1950). Meclis’te 29.05.1949 tarihinde okunan program, CHP iktidarının son dönemi, dolayısıyla CHP’nin de son hükümet programıdır. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk İslamcı başbakanı olan, İslam tarihçi Şemsettin Günaltay dönemi, siyasi özgürlüklerin, kişi hak ve özgürlüklerinin, basın hürriyetinin daha da genişlediği bir dönem olmuştur. Bu yönüyle CHP’nin Şemsettin Günaltay dönemi, demokratikleşme çabalarının hız kazandığı bir dönem olmuştur. Aynı zamanda bu demokratikleşme çabalarının ve demokratik rejimin teminat altına alacağı ve hükümetin bu konuda gerekli hassasiyeti göstereceği programda şu şekilde ifade edilmiştir:

“İç politikamızda; gelişmekte ve kökleşmekte olan demokratik rejimin memleketimiz için vadettiği aydın istikbâli yaklaştıracak tedbirleri daima artan bir azimle almak bizim de vazifemiz olacaktır. Tek dereceli seçim ve çok partili meclis sistemine dayanan demokrasimizin gayesi halk idaresinin en mükemmel şekilde belirmesine imkân sağlamaktır. (...) İçinde bulunduğumuz demokratik hayatın kolaylıkla ve süratle gelişmesi için, icap ettikleri her sahada yeni kanunlar sunmakta ve eskilerin değiştirilmesini arz etmekte tereddüt etmeyeceğiz. Bu cümleden olarak bizden önceki Hükümetin üzerinde durduğu Basın Kanununu biz de ehemmiyetle ele alacağız. Bu konuda basın hürriyetini azami derecede teminat altına alan ve aynı zamanda vatandaş şeref ve haysiyetini kıskançlıkla koruyan Batı Demokrasilerinin mevzuatını örnek tutacağız. Siyâsi hürriyetlerle ferdin her türlü hak ve emniyetini tekeffül edecek tedbirlere azami kıymet verirken cemiyetimizin temelini sarsacak ve genç demokrasimizin taze bünyesini kemirecek zararlı cereyanlardan yurdumuzu korumayı vazifelerimizin başında sayacağız” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP18>).

Programdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi CHP’nin Günaltay hükümeti, bu yönüyle çok yönlü bir demokratikleşme çalışmalarının yapılacağından söz etmektedir. Programın bu kadar demokratikleşmeye dönük olmasında konjonktürel olarak iç ve dış etkenlerin etkisi büyük olmuştur.

XIX. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan I. Menderes Hükümeti (22.05.1950-09.03.1951). Meclis’te 29.05.1950 tarihinde okunan programda, DP’nin iktidara gelmesi ve bunun Türk demokrasisi açısından önemine vurgu yapılmaktadır. 14 Mayıs 1950’de DP’nin iktidara gelmesinin önemli bir demokratik gelişme olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: “*Demokrat Partinin gayritabii siyâsi şartlar içinde devam eden beş yıllık çetin mücadeleleri on dört Mayıs seçimleriyle en muvaffakiyetli surette sona ermiş ve artık memleketimizde normal siyâsi hayat başlamıştır. Şüphesiz ki; on dört Mayıs, bir devre son veren ve yeni bir devir açan müstesna ehemmiyette tarihi bir gün olarak daima anılacaktır. Bu tarihi günün hatırasını yalnız partimiz değil, Türk Demokrasisinin bir zafer günü olarak yâd ediyoruz*” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19>). Yine hükümet programında; matbuat, ceza kanunları ve memurların yargılanması ile ilgili kanunlardaki anti-demokratik unsurların demokratik yaşama uygun hale getirileceği, dolayısıyla basın özgürlüğünün sağlayacağı vaat edilmiştir. *I. Menderes Hükümeti*’nin programında ifade edilen durum, tek parti döneminde baskı altında olan basından DP’nin geniş destek görmesinde etkili olmuştur.

XX. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan II. Menderes Hükümeti (09.03.1951-17.05.1954). Bu dönem, demokratikleşmenin toplumun çeşitli alanlarına daha da yayıldığı bir dönem olmuştur.⁵ Meclis’te

⁵ Programda yer alan “*Kökü dışarıda olan teşkilatın fâaliyetini fikir hürriyeti çerçevesi içinde mütalâa etmek ve müsamaha ile karşılamak bizim için mümkün değildir.*” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP20>) ifadeleri daha sonraki dönemde baskıcı önlemlerin ilk işaretleri olarak kendini göstermiştir. Bir değerlendirmeye göre Adnan Menderes’in demokrasi savunucusu olarak 1946-1950 döneminde Meclis’te yaptığı konuşmalar tarihi bir anlam taşımaktadır. Ama Menderes ruhen demokrat değildi ve kısa zaman içinde demokrasiden uzaklaştı (Karpat, 2010: 55).

30.03.1951 tarihinde okunan programda, DP'nin misyonuna da uygun bir şekilde inanç ve ibadet konularında düşünülen demokratikleşme çabaları programda şu şekilde ifade edilmiştir:

“ (...) vicdan hürriyetiyle telifini mümkün görmediğimiz ve artık geçmişe ait telâkki edilmesi icabeden bir takım zaruretlerin itiyat haline getirdiği hareket ve teşebbüslere de kati olarak son vermenin icabettiği kanâatindeyiz. Din ve Dünya işlerini birbirinden ayrı tutmayı ve vicdan hürriyetini baskı altında bulundurmamayı demokrasinin ana prensiplerinden addetmekteyiz. Bu hususta parti programımızla Türk Milletine karşı taahhüd etmiş bulunduğumuz esastan hiçbir tahrik bizi inhiraf ettirmeyecektir. Ne dindarların, ne de kendini dinle alakalı görmeyenlerin birbirini karşılıklı olarak baskı altına almalarına ve bu suretle vatandaşların zümreleşip iki karargâh haline gelmelerine asla müsaade etmemek icap eder” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP20>).

Bununla birlikte hemen her iktidar dönemde demokratikleşmenin en önemli göstergelerinden biri olan basın hürriyeti konusunda II. Menderes Hükümeti'nin biraz temkinli olmayı da içeren tutumu programda şu şekilde ifade edilmiştir:

“Matbuat hürriyetini hatta bütün hürriyetlerin teminatı saymak çok yerinde olur. Bu itibarla matbuat hürriyetinin büyük bir hürmet ve hassasiyetle muhafazasına çalışılacağını hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak katıyetle ifade etmek isteriz. Ancak, hiçbirimizin gözünden kaçmadığına ve bütün vatandaşları ve hakiki matbuat hürriyetine samimi olarak bağlı bulunan matbuat müntesiplerini mustarip ettiğine eminiz ki, şahsa hakaret iftira, teşhir ve hatta şantaj mahiyetini taşıyan bir takım neşriyat alıp yürümüştür. Bu kabil neşriyatın fikir, tenkid ve matbuat hürriyetiyle ve amme menfaatinin müdafâasıyla bir alâkası olmadığını söylemeye lüzum yoktur.” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP20>).

Ayrıca hükümet programında, DP programının ilk maddesinde yer alan demokratik rejimin partilerle karşılıklı hoşgörü içerisinde gerçekleştirilebileceği prensibine, hükümet olarak da sadık kalınacağı ifade edilmiştir.

XXI. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan III. Menderes Hükümeti (17.05.1954-09.12.1955). Bu dönemde DP'nin, 1954 seçimlerinde kazandığı başarıya dayanarak bir takım anti-demokratik temayüller göstermesi değişik kesimlerin eleştirilerine hedef olmuştur. Bununla birlikte III. Menderes Hükümeti döneminde 30 Haziran 1954'te seçim kanununa değişiklik getiren dört maddeden birisi radyonun siyasal partilere kapatılmasıyla ilgiliydi. Bu maddeye dayanarak iktidar radyoyu hükümet adına istediği gibi kullanacaktı (Yıldız, 1998: 493). III. Menderes Hükümeti'nin, Meclis'te 24.05.1954 tarihinde okunan programında, “demokratik hayat”, “demokratik idare”, “demokratik rejim”, “demokratik zihniyet” gibi demokratikleşmenin birçok yönüne vurgu yapılmıştır. I. Menderes Hükümeti programında olduğu gibi 14 Mayıs 1950 seçimlerinin demokratik rejim açısından öneminin yeniden belirtilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Aynı zamanda CHP'nin iktidardayken uyguladığı politikaların eleştirisinin de yapıldığı programa göre Başbakan Menderes, demokratik hayatın geliştirilmesi için bunları bir tahlile tabi tutmak suretiyle fikirlerini izaha başladı. Millet'in 1950 seçimlerinde iktidarın milletçe DP'ye tevcih edilmiş bulunmasıyla siyâsi hayatta büsbütün yeni bir devrin açılmış olduğunu belirtti. Bir zamanlar demokratik rejimin memlekette yerleşmesini türlü cebir ve tazyik vasıtalarıyla ve her neviden politika taktikleriyle önlemeye çalışanlar iktidardan düşer düşmez bir anda aşırı ve ölçüsüz hürriyet taraftarı kesildiklerini anlattı. Muhalefete düşenler huzur ve sükûn içinde hürriyet nizamını kurmak davasını bu yanlış ve şuursuz hareketleriyle adeta tehlikelere maruz bırakacak derecelerde ifratlara başladı. Getirilen hürriyetin, mitinglerde kullanılan ifadelerde ne kadar geniş anlamda ve bazen nasıl kötü niyetle kullanıldığını, fikir hürriyeti adına müstehcen bir sövüp saymanın salgın haline getirildiği ve manevi tahribata sebep olduğu açıklandı (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP21>). Yine programda, çok partili hayatın ilk seçimleri olan 1946 seçimlerinin önemine de vurgu yapılarak, seçimlerde CHP'nin tutumunun demokratik olmadığı da belirtilmiştir.

XXII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan IV. Menderes Hükümeti (9.12.1955-25.11.1957). Hükümetin 14.12.1955 tarihinde okunan programında, 1950 programındaki açıklamalara devam edilmiş, ekonomi, kalkınma, dış politika ve tarım problemlere ilişkin açıklamalarda bulunulmuş, fakat demokratikleşmeye yönelik herhangi bir ifadeye yer verilmemiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP22>).

XXIII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan V. Menderes Hükümeti (25.11.1957-27.05.1960) dönemi DP iktidarının son dönemidir. Bu dönemde iktidarın özellikle basına yönelik kısıtlayıcı tedbirlerine karşı muhalefetin eleştirileri doğrultusunda, Meclis'te 04.12.1957 tarihinde okunan programda, demokrasilerde basın öneminde vurgu yapılarak, basın ile ilgili mevzuat ve uygulamaların yeterli olmadığı, bu konuda süratle iyileştirmenin yapılacağı belirtilmiştir. Burada hükümet, demokratikleşme politikaları konusunda özeleştirici mahiyetinde bir değerlendirme yaparak çeşitli anti-demokratik uygulamalardan vazgeçileceği yönünde mesaj vermiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP23.htm>).

XXIV. Cumhuriyet hükümeti olarak kurulan I. Gürsel Hükümeti (30.05.1960-05.01.1961). 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nden sonra Milli Birlik Komitesi (MBK) Başkanı Cemal Gürsel tarafından kurulmuştur. 27 Mayıs 1960 Darbesi ile açılan yeni dönemin "İkinci Cumhuriyet" olarak tanımlanması, demokratikleşme konusunda bir beklenti yaratmıştır. MBK'da 11.07.1960'da okunan ve güven oylaması yapılmayan programda "Milli Eğitim davası, baş davalarımızdandır." denilmektedir. Sosyal adalet, insan hakları ve hürriyetleri üzerine dayanan demokratik bir düzene uygun rejimin, inkılâp hükümetinin üzerinde durduğu başlıca konular olarak ifade edilmiştir DP'nin anti-demokratik tutumuna karşılık MBK'nin, basın hürriyeti ve radyo yayınları gibi konularda daha demokratik bir hükümet olacağı şu şekilde ifade edilmektedir:

"Hür basın, kurulacak ikinci Cumhuriyetin başlıca mesnetlerinden biridir. Demokraside ileri merhalelere ulaşmış Garp aleminin basın hürriyeti anlayışı ve basın kanunları, bizim anlayışımız ve kanunlarımız olacaktır. Radyo, halk hizmetinde, olan bitenden halkımızı günü gününe haberdar eden, onun kültür seviyesini yükselten ve bunların yanında, bir partinin veya bir menfaat zümresinin değil, bütün Türk Milletinin malı olan, Türk Devletinin sesini duyuran bir müessese olacaktır" (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP24>; MBK Genel Kurul Toplantısı, 1960: 7).

Programda DP'nin 10 yıl boyunca partizan bir politika uyguladığı için bu hükümetin tasfiyesi ve milletin de bu hükümetten kurtarılması demokrasimizin "soysuzlaşmaması" için gerekli olduğu özellikle belirtilmiştir. Bu çerçevede 27 Mayıs'ın esas hedefinin, ülkede demokratik nizamı bütün kurum ve kuruluşları ile en kısa zamanda kurmak olduğu, bu doğrultuda 27 Mayıs sabahından itibaren yeni bir Anayasa'nın hazırlık çalışmalarına başlandığı ifade edilmiştir (MBK Genel Kurul Toplantısı, 1960: 3). Genel olarak hükümet programında demokratikleşmeye yönelik ifade edilen konuların, DP dönemi politikalarına göre belirlendiği ve onun karşısı bir nitelikte olduğu görülmektedir.

XXV. Cumhuriyet hükümeti ve II. Gürsel Hükümeti (05.01.1961-20.11.1961). Askeri dönemin ikinci hükümeti olarak kurulan bu hükümet 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlere kadar görevde kalmış ve program hazırlamamıştır.

XVI. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan VIII. İnönü Hükümeti (20.11.1961-25.06.1962). 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nden sonra 15 Ekim 1961'de yapılan seçim sonuçlarına göre kurulan demokratik rejime geçişin ilk sivil hükümetidir. Başbakan İnönü, programın girişinde kurulan karma (koalisyon) hükümetin geçmişte bir örneği olmadığını, yeni bir teşekkül olduğunu, böylece uzun bir süre aynı dilden konuşmaları imkânsız olarak görülen AP ve CHP'nin bu şekilde anlaşarak hükümet kurduğunu belirtmiştir. İnönü'nün bu değerlendirmesi, ülkenin demokratikleşme açısından geldiği noktayı göstermesi açısından önemli bir tespit olmuştur. CHP ile Adalet Partisi (AP)'nin koalisyonu şeklinde kurulan VIII. İnönü Hükümeti'nin programı Meclis'te 27.11.1961 tarihinde okunmuştur. Başbakan İsmet İnönü tarafından okunan programda "*Karma Hükümet memlekette demokratik rejimin tam manâsıyla bir vasıtası olarak işleyecek durumda ve kudrettedir*"

(<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP26>) değerlendirmesiyle rejimin demokratik niteliklerine vurgu yapılmıştır.

XXVII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan IX. İnönü Hükümeti (25.06.1962-25.12.1963). 1961 Anayasası ile sivil yönetime geçilmesi sonucu kurulan ikinci koalisyon hükümetidir. CHP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Bağımsızlar tarafından kurulmuştur. Meclis'te 02.07.1962 tarihinde okunan programda hükümetin kuruluşu ve niteliği, demokratik gelişim açısından “... *Anayasa rejimini kökleştirme ve demokratik nizam içinde kalkınmayı gerçekleştirme yolunda atılmış bir adımdır.*” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP27>) şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca, başta basın hürriyeti olmak üzere çeşitli konularda önceki dönemlerden daha demokratik bir yapının tesis edileceği ve demokratik rejimin payidar olması için yapılacak çalışmalar da şu şekilde belirtilmiştir:

“Son 16 yılın tecrübelerine inşafı bakılırsa görülecektir ki, Türkiye’de demokratik rejimin canlılığı ve yaşama gücü konusunda hiçbir tereddüde yer bırakmayacak mesafeler alınmış; çetin imtihanlardan milletçe başarıyla çıkmış ve bugün, çok partili hayata girdiğimizden beri çekişme konusu olan başlıca şikayet sebeplerinin ortadan kalktığı bir merhaleye ulaşılmıştır. (...) Demokratik rejim içinde planlı ve hızlı kalkınmayı gerçekleştirme yolunda esaslı temeller atılmıştır” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP27>).

Çalışma hayatının ileri demokratik ülkelerdeki gibi verimli ve ahenkli düzene kavuşturması için ilgili tasarıların Büyük Millet Meclisi’ne kısa zamanda sunulacağı; kamu hizmetlerine alımlarda sorumluluğun gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir niteliğin gözetilmeyeceği esasına uyulacağı, bütün demokratik rejimlerde uygulanan açık imtihanların geniş ölçüde uygulanacağı da ifade edilmiştir. Ayrıca programın en önemli özelliği ise 27 Mayıs’a yönelik ifadeler olmuştur. Bu ifadelerde 27 Mayıs “...*meşruluğunu kaybetmiş bir idareye karşı Türk Milletinin direnme hakkını kullanmasıdır. Bu hareket amacına ulaşmış ve memlekette demokratik Cumhuriyet nizamının yeniden kurulmasını sağlamıştır.*” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP27>) şeklinde bir ihtilal olarak nitelendirilmiştir. Bu ifadeler anti-demokratik bir uygulama olan darbenin yine demokrasi ve demokratikleşme adına savunulması gibi çelişkili bir görünüm arz etmektedir. Dolayısıyla bu durum, programın dönemin siyasi atmosferinden ve konjonktürel etkilerde kaçınılmaz olarak etkilendiğini göstermektedir.

XXVIII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan X. İnönü Hükümeti (25.12.1963-20.02.1965). 15 Ekim 1961 seçimleri sonrasında kurulan iki koalisyon hükümetinden sonra İnönü tarafından, Bağımsızlar’ın desteğiyle kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk azınlık hükümetidir. Meclis’te 30.12.1963 tarihinde okunan programda, ülkenin içinde bulunduğu kritik siyasi ortamda hükümetin kuruluşu “*en çetin meseleleri bile demokratik düzen içinde çözebileceğimizin teminatıdır.*” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP28>) şeklinde ifade edilmiştir. Demokratik bir düzenin kurulmasına yönelik olarak; işçilerin yönetime katılmaları, demokratik çalışma düzeni alanında ileri bir adım olarak nitelendirilerek, demokratik hürriyet düzeni konusunda nelerin yapılması gerektiği programda şu şekilde ifade edilmiştir:

“ (...) Bu hak ve hürriyetlerle kurulan demokratik düzenin memlekete yararlı olması, onları kullanacak olanların gösterecekleri sağduyuya, sorumluluk duygusuna ve Türkiye’nin bugünkü özel durumunu dikkate alan bir davranış benimsemelerine bağlıdır. Parlamentolu demokratik düzen içinde, (...) Hükümet, Meclisten destek ve halktan yardım gördüğü sürece işbaşında kalacaktır. Bu destek veya yardımdan yoksun kaldığını hissettiği anda kutsal emaneti, her güçlüğe ve her derde demokratik yollardan çare bulabileceğine inandığı, Türkiye Büyük Millet Meclisine geri verecektir” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP28>).

Görüldüğü gibi demokratikleşme yolundaki çalışmalarda; demokratikleşmenin en önemli tezahürlerinden biri olan Meclis’e bu şekilde önemli bir misyon atfedilmiş olmaktadır.

XXIX. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan Ürgüplü Hükümeti (20.02.1965-27.10.1965). Cumhuriyet Senatosu’nun ilk başkanı olan Suat Hayri Ürgüplü, AP, YTP, CKMP ve Millet Partisi (MP)’den oluşan, ama daha ziyade AP ağırlıklı bir koalisyon hükümeti kurdu. Bu hükümet bir seçim hükümeti ya da aynı zamanda

da bir geçiş hükümeti olarak kurulmuştur. Kısa süre görevde kalan hükümetin Meclis'te 26.02.1965 tarihinde okunan ve güvenoyu alamayan programında, Atatürk ilkeleri doğrultusunda daha demokratik bir düzen kurmak hedeflenmiş ve bu amaçla Atatürk devrimleri demokratik düzenin ve Türk Devletinin temeli olarak demokratik düzen içinde hızla kalkınmamızın en etkili aracı kabul edilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP29>).

XXX. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan I. Demirel Hükümeti (27.10.1965-03.11.1969). AP'nin tek başına iktidar Süleyman Demirel'in de ilk kez başbakan olduğu hükümettir. 10 Ekim 1965 seçimleri sonucu iktidar olan hükümetin, Meclis'te 03.11.1965 tarihinde okunan programında, kendisini iktidara getiren seçimler demokratik rejimin vazgeçilmezi olarak nitelendirilmiştir. Program açıklanırken *“Atatürk ilkelerine ve 27 Mayıs inkılâbına dayanan ve milli iradenin tasvibine mazhar olan Anayasamızın ruhu ve metni ile hâkim kılmanın şaşmaz hedefimiz olduğudur. Demokratik düzenin ve Türk Devletinin temeli olan Atatürk devrimlerini her yönü ile korumayı en başta gelen bir ödev saymaktayız.”* (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP30>) ifadelerine yer verilmiştir. Aslında AP, mirasçısı olduğu DP'yi darbe yoluyla deviren 27 Mayıs 1960 Darbesi'ni, programında hem “inkılâp”, hem de anayasasının ruhu olarak görmesi demokratikleşme adına AP'nin bir çelişkisi olmuştur. Dolayısıyla bu durum, diğer bazı hükümet programları gibi dönemin siyasi atmosferinden ve konjonktürel etkilerden kaçınılmaz olarak etkilendiğini göstermektedir.

Programda“Büyük Atatürk'ün bizlere emanet ettiği demokratik Cumhuriyet (Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir) düsturu üstünde yükselmektedir.” denilerek, demokratikleşme kavramı çerçevesinde; demokratik anayasa, demokratik rejim, demokratik gelenekler, medeni ve demokratik toplum, ekonomik anlamda demokratik plan kavramlarına vurgu yapılmıştır. Yine Milli Eğitim Davası'nın, Türkiye'de hürriyet rejiminin ve demokratik düzenin temelini teşkil ettiği belirtilmiştir. Ayrıca basın hürriyeti konusunda da son 20 yılda Türk basınında önemli değişimler ve gelişmeler meydana geldiği belirtilerek, demokratikleşmenin gereği olarak bağımsız toplum düzeninin ve demokratik sistemin en büyük teminatı olan basına her bakımdan destek olunacağı belirtilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP30>).

XXXI. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan II. Demirel Hükümeti (03.11.1969-06.03.1970). 12 Ekim 1969 seçimleri sonucunda AP'nin yeniden tek başına iktidar olduğu hükümettir. Meclis'te 07.11.1969 tarihinde okunan programda, 1924 ve 1961 Anayasalarının getirdiği devlet nizamı ile yasama ve icra fonksiyonlarının farklılıklarına dikkat çekilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP31>). Demokratikleşme yönündeki amaçların gerçekleştirilebilmesi için “Anayasanın kurduğu idare şekli; milli demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP31>) vurgusu yapılmıştır. Ayrıca hem demokratikleşme yönünden gelinen noktayı göstermesi hem de demokratikleşmenin önem ve öncelik kazanması açısından programda yer alan ifadeler şu şekildedir:

“Kamu yararı, genel ahlak kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi devlet ve milletin beka ve selameti ile ilgili sebeplerle ve kanun yoluyla bile olsa, hak ve hürriyetlerin özüne dokunulmayacağı ve iktisadi sosyal ve kültürel kalkınmanın ancak demokratik yollarla gerçekleştirilebileceğinin Anayasamızda açıkça belirtilmiş olması; bu kesin inancımızın sağlam dayanağıdır. (...) Geçen dört yıl zarfında gerek muhalefetle gerek demokratik rejimin diğer müesseseleriyle iktidar arasındaki diyalogun daima açık ve serbest kalması hususunda gösterdiğimiz dikkat; bu zihniyeti samimi olarak tatbikata inikâs ettirdiğimizin kesin bir delilidir” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP31>).

Bu şekilde demokratik rejimin tam bir açıklık içinde yürütülmesine büyük önem verileceğinin belirtildiği programda; demokratik, rejim, hak ve hürriyetlerin korunması, sosyal devlet anlayışı demokratik rejimin de bir teminatı olarak görülmüştür.

XXXII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan III. Demirel Hükümeti (06.03.1970-26.03.1971). II. Demirel Hükümeti'nin, 14 Şubat 1970'de AP'li 41 milletvekilinin bütçe aleyhine oy vermesi ve bütçenin

reddedilmesi üzerine Başbakan Demirel'in istifa ile sona ermiştir. Daha sonra yeni hükümeti kurma görevinin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından Süleyman Demirel'e verilmesi suretiyle yeni hükümet Demirel tarafından kuruldu ve 12 Mart muhtırası üzerine istifa edene kadar görevde kaldı. Meclis'te 09.03.1970 tarihinde okunan programda, demokratikleşmeye yönelik ifadeler şu şekildedir:

“Anayasanın sağladığı hak ve hürriyetleri teminat içinde işler halde bulunduracak bir güven ve istikrar ortamının bütün müessese ve şartlarıyla teessüsüne bağlı görmekteyiz. (...) Bunun yanısıra, hiç şüphe yoktur ki demokratik rejimin manevi ortakları ve ayrılmaz unsurları bulunan bütün müesseselerimize, siyasi partilere, hür basına da önemli vazifeler düşmektedir. Biz demokrasinin gücüne ve faziletine inanıyoruz ve onun gelişmesinde iyi geleneklere kavuşmasında iktidar gibi, muhalefetin ve bütün hürriyet müesseselerinin de hayati menfaatleri olduğunu müdrik bulduklarını ümit ediyoruz” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP32>).

Bu çerçevede, güçlü bir rejime sahip olmanın bir başka şartı olarak, demokratik nizamı, güvensiz ve kararsız bir hale getirmeyi hazırlayan sebeplerin önlenmesi olarak görülmüş; ayrıca seçim yasalarındaki anti-demokratik hususların düzeltilmesi, sosyal adalete dayalı hür demokratik bir düzenin samimi savunucusu ve uygulayıcısı olunacağı da belirtilmiştir.

XXXIII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan I. Erim Hükümeti (26.03.1971-11.12.1971). 12 Mart Muhtırası sonucunda, Başbakan Demirel'in istifasıyla, CHP'den istifa ederek Bağımsız milletvekili durumuna gelen Nihat Erim tarafından partiler üstü bir hükümet olarak kurulmuştur. Meclis'te 02.04.1971 tarihinde okunan hükümet programında, önceki Demirel hükümetlerine yönelik çeşitli eleştiriler getirilerek 12 Mart Muhtırası'na “Bu muhtıra ile tutulan yol yurt sorunları karşısında çok hassas olan Türk Silahlı Kuvvetlerinin demokratik rejime ve Anayasa düzenine bağlılığının en açık delilidir.” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP33>) şeklinde destek verilmiştir. Bu şekilde programda, anti-demokratik bir uygulama olan Muhtıra'ya destek ifade edilirken ve reform hükümetinin hemen her alanda yapacakları ifade edilirken demokratikleşmeye yönelik olarak ise herhangi bir değerlendirmeye yer verilmemiştir.

XXXIV. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan II. Erim Hükümeti (11.12.1971-22.05.1972). I. Erim Hükümeti'nin kabinesinde yer alan 11 bakanın 3.12.1971'de istifası nedeniyle Başbakan Erim'in de istifasıyla görev süresi sona ermiştir. Daha sonra yeni hükümeti kurma görevinin tekrar Erim'e verilmesiyle kurulan partiler üstü bir hükümettir. 17.04.1972'de Erim'in sağlık nedeniyle istifa etmesine kadar görevde kalmıştır. Önceki hükümet içerisindeki huzursuzluk, yeni hükümetin Meclis'te 16.12.1971 tarihinde okunan programına yansımıştır. Bu konu programda, üzerinde görüş birliğine varılmasında yarar görülen bir husus olarak herkesin Cumhuriyet ilkelerine, demokratik parlamenter rejime, onun geleceğine inanması, geleceğe güvenle bakması ve ülkenin sorunlarının bu şekilde demokratik rejim içinde çözülebileceği ifade edilmiştir. (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP34>). Demokratikleşmeye ket vuran muhtıra gibi anti-demokratik bir uygulama sonucunda, teknokratlar hükümeti olarak kurulan II. Erim Hükümeti, Anayasa'ya dayalı bir demokratik bir rejim içerisinde gerektiğinde anti-demokratik kısıtlamalara gidilebileceği de şekilde ifade edilmiştir:

“Memleketimizde siyasi iktidarların Anayasa hükümlerine uygun olarak yapılacak serbest seçimlerle el değiştirmesi için gerekli şartların ve imkânların süratle sağlanmasına bütün gücümüzle çalışacağız. (...) Dikta heveslilerinin, Türk Milletini parçalamak isteyenlerin demokratik hukuk devletini zorla devirmek peşinde koşan anarşistlerin ve tedhişçilerin 1961 Anayasasının getirdiği hak ve hürriyetleri kötüye kullanmalarını önleyecek Anayasa değişiklikleri bu dönemde gerçekleştirilmiştir” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP34>).

Programda demokratikleşme kapsamında, siyasi partiler kanunu, seçim mevzuatı, parti içi demokratik denetimin daha etkili kılınması, Anayasa Mahkemesi'nin hesap denetiminin fiilen işler hale getirilmesi ve

sağlanması ile ilgili tasarıların kanunlaştırılması konularına da yer verilmiştir. Bu yöndeki çalışmaların amacının; serbest ve dürüst bir şekilde yapılan seçimlere ve çok partili demokratik rejime dayanan milli iradeyi yok etmeden, her anlamı ile hukuk devleti olan bir devlet düzeni içinde yaşamak olduğu vurgulanmıştır (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP34>). Bu şekilde II. Erim Hükümeti'nin programında, I. Erim Hükümeti'ne göre demokratikleşme konusunda daha açık ve geniş kapsamlı ifadeler yer verildiği görülmektedir.

XXXV. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan Melen Hükümeti (22.05.1972-15.04.1973). Başbakan Nihat Erim'in 17.04.1972'de sağlık nedeniyle istifası üzerine gündeme gelmiştir. Yeni hükümeti kurma görevi eski başbakanlardan Suat Hayri Ürgüplü'ye verildi, ancak Ürgüplü'nün hazırladığı hükümet listesi Cumhurbaşkanı Sunay tarafından 12 Mart Muhtırası'na uygun olmadığı gerekçesiyle reddedildi. Bu kez hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı tarafından Cumhuriyet Senatosu Van Üyesi Ferit Melen'e verildi. Melen de AP - CHP ve Milliyetçi Güven Partisi (MGP)'den oluşan bir koalisyon hükümeti kurdu. Hükümet, 6 Nisan 1973'de Fahri Korutürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Başbakan Melen'in 7 Nisan 1973'de istifa etmesine kadar görevde kaldı. Meclis'te 29.05.1972 tarihinde okunan programda, parlamenter demokratik rejiminin önemine vurgu yapılarak; demokratikleşmenin güçlenmesinin daha ziyade rejimin işlemesine bağlı olduğu, demokratik rejimin ve millet hâkimiyetinin serbest seçimlere dayandığı, Türkiye'nin, demokratik rejimi seçmekle rejim tartışmaları başta olmak üzere bu gibi konuları çoktan geride bıraktığı ifade edilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP35>).

XXXVI. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan Talu Hükümeti (15.04.1973-26.01.1974). Başbakan Ferit Melen'in 7 Nisan 1973'de istifa etmesiyle gündeme gelmiştir. CHP'nin itirazına rağmen AP ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)'nin Naim Talu'nun başbakanlığında anlaşmaları üzerine yeni hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Üyesi Naim Talu'ya verildi. Talu, hükümette 2 Bağımsız senatöründe yer aldığı AP ve CGP'den oluşa bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Başbakan Talu, 14 Ekim 1973 genel seçimlerinin ardından koalisyon hükümetinin istifasını 24.10.1973'te Cumhurbaşkanı'na sundu. Ancak seçimler sonucunda partilerin hükümeti kurma konusunda anlaşamadıkları için 100 günden fazla süren bir hükümet krizi yaşandı. Bu şekilde Türkiye o zamana kadarki en uzun hükümet krizini yaşarken, hükümet kurulamadığı için görevine devam eden Talu'ya hükümeti kurma görevi yeniden verildi. Talu, CHP, AP ve CGP'yi biraraya getirmeye çalıştı. AP kabul etmeyince Talu 10.01.1974'de istifa etti, fakat CHP ile Milli Selamet Partisi (MSP) koalisyon hükümeti kurulana kadar görevde kaldı. Meclis'te 20.04.1973 tarihinde okunan programda hükümet kurmaya yönelik bu gelişmeler, demokratik rejim için olumlu bir aşama olarak nitelendirilerek işleyen demokratik süreçte vurgu yapılmıştır Yine programda, rejimin niteliği hakkında, anayasal hürriyetlerin kötüye kullanılması suretiyle, devletin temel düzenine ve ülke bütünlüğüne laik ve demokratik Cumhuriyet'e kastedenlere karşı ciddi tedbirler alınmasının öngörülmesi demokratik yapının korunacağını ortaya koymaktadır (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP36>). Ayrıca, seçim ve Siyasi Partiler Kanunu'ndaki aksaklıkların giderileceği, demokratik parlamenter rejimin pürüzsüz işlemesi için genel seçimlerin Anayasa'da öngörüldüğü gibi 14 Ekim 1973 de yapılacağı, topraksız veya az topraklı çiftçi ve köylülerimizin kendilerine demokratik esaslara uygun olarak ve memleket gerçeklerinin elverdiği azami imkânlar içinde toprak dağıtılacağı da demokratikleşmeye yönelik uygulamalar olarak ifade edilmiştir.

XXXVII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan I. Ecevit Hükümeti (26.01.1974-17.11.1974). Naim Talu'nun, 10.01.1974'de istifasıyla hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Bülent Ecevit'e verildi ve Ecevit CHP ve MSP koalisyon hükümetini kurdu. Hükümet, koalisyon ortakları arasında artan bunalım nedeniyle, Başbakan Ecevit'in 17.11.1974'deki istifasına kadar görevde kaldı. Koalisyon olarak kurulan hükümetin Meclis'te 01.02.1974 tarihinde okunan programda özgürlükler ile ilgili olarak demokratikleşmeye yönelik ifadeler şu şekildedir:

“Hükümeti oluşturan iki parti demokrasinin ve toplumun güçlenmesine yalnız özgürlükleri genişletmenin yetmeyeceğini bilmektedir. Bütün topluma yaygın bir sosyal adalet düzeninin de siyasal haklar ve özgürlükler kadar düşünce ve inanç özgürlüğü kadar gerekli olduğu kanısındayız. Özgürlük içinde yaygın sosyal adaletin ise hızlı ve dengeli ekonomik kalkınmadan ayrı düşünülemeyeceğini biliyoruz. Onun için en geniş anlamda demokratik özgürlükleri yaygın sosyal adaletle ve hızlı ekonomik kalkınmayla bir arada gerçekleştirmeye ve yaşatmaya kararlıyız. (...) Düşünce inanç ve ifade hürriyetlerinin ve diğer temel hak ve hürriyetlerin Anayasanın gösterdiği yönde kullanılmasına engel olan ve demokratik anlayışla bağdaşmayan hükümler bu hürriyetlerin varoluş nedenlerine vücut veren ilkelerin ışığı altında gözden geçirilecektir. Düşünce, inanç ve ifade hürriyetlerini sınırlayan bütün kısıntılar kanunlarımızdan çıkarılacak basın hürriyeti her yönü ile teminat altında tutulacaktır. (...) Yurttaşlarımızın her türlü düşünce ve kanaatlerini korkusuzca açıklayabilecekleri bir ortam asayişin demokratik hukuk kurallarına uygun insani ve etkili bir şekilde idame ettirildiği şartlar içinde gerçekleştirilecektir. Din görevlilerinin demokratik düşünce ve inanç özgürlüğü çerçevesinde eğitimden yararlanmaları sağlanacak ve demokratik bir anlayış içerisinde köy-kentlerin kurulması yoluna gidilecektir” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP37>).

Programda demokratikleşme yönünden oldukça ileri sayılabilecek ifadelerin yer almasında, düşünce ve program yönünden iki zıt partinin ilk kez, koalisyon şeklinde iktidar olması önemli bir etken olmuştur.

XXXVIII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan Irmak Hükümeti (17.11.1974-31.03.1975). Ecevit’in, koalisyon içi uyumsuzluklar nedeniyle “tarihi bir yanlış” olarak nitelediği koalisyonun başbakanlığından 17.11.1974’de istifa etmesi sonucu kuruldu. Yeni hükümeti kurma görevi, Fahri Korutürk tarafından Cumhuriyet Senatosu Üyesi Sadi Irmak’a verildi. Irmak, CGP’den 4 ve diğerleri dışarıdan atanan üyelerden oluşan bir teknokratlar hükümeti kurdu. Meclis’te 24.11.1974 tarihinde okunan programda, parlamento aritmetiğinin doğurduğu güçlüklerden bahsedilerek, Anayasa çerçevesinde bir alternatif olarak Parlamento içinden ve dışından atanacak bakanlarla bir hükümet kurma zorunluluğu demokratik gelişimin bir gereği ifade edilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP38>). Ayrıca, Türk Silahlı Kuvvetleri Cumhuriyet, istiklâl, insan hak ve hürriyetleri üzerine kurulan demokratik, parlamenter rejimimizin teminatı olarak görülmüş; bu açıdan ordunun her yönden geliştirilmesi temel hedef olarak belirlenmiştir. 29.11.1974’te yapılan güven oylamasında 17 evet oyuna karşılık 358 red oyu ile hükümet güvenoyu alamamıştır. Hükümet güvenoyu alamayınca Başbakan Irmak istifa etti.

XXXIX. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan IV. Demirel Hükümeti (31.03.1975-21.06.1977). Başbakan Irmak’ın güvenoyu alamadığı için istifa etmesi nedeniyle yeni hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Demirel’e verildi. Demirel AP, MSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve CGP’den oluşan koalisyon Milliyetçi Cephe (MC)’ni kurdu. Hükümet, 1977’de yapılan genel seçimlere kadar görevde kaldı. Meclis’te 06.04.1975 tarihinde okunan programda, ülkenin ve toplumun yeni bir dönemin eşliğinde olduğu belirtilmiştir. Hükümetin, demokratik rejimin ve millet hâkimiyeti ilkesinin gereklerine uygun olarak kurulduğu “Hükümetimiz, sadece desteğine mazhar olacağı siyasi grupların ve gruplar dışındaki değerli parlamento üyelerinin değil, bütün milletin hükümeti, Türkiye Cumhuriyetinin Hükümeti olduğunun idraki içinde çalışılacaktır.” (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP39>) şeklinde ifade edilmiştir.

Programda, sadece hükümeti destekleyecek olanların değil, muhalefetin de haklı uyarılarına önem verileceği, demokratik rejimlerde siyasi partiler arasında ve iktidar-muhalefet ilişkilerinde olağan görüş ayrılıklarına rağmen, milli davalarda ve memleket yararına her türlü çabalarda iktidarın çabalarına, muhalefetin desteğini esirgemeyeceğinin ümit edildiği belirtilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP39>). Bu şekilde milli ve demokratik bir tutum sergilenerek, hükümetin, hür ve demokratik rejimin vazgeçilmez gereği olan düşünce ve inanç hürriyetine ve Anayasa’nın güvencesi altındaki temel hürriyetlere saygılı olunacağı, meşru nizamın korunmasında ve kanun hâkimiyetinin

sağlanmasında da kararlı olunacağı yönünde demokratikleşme vaatlerinde bulunulmuştur. Ayrıca CHP-MSP hükümet programında olduğu gibi, MSP'nin ortak olduğu hükümetlerin vazgeçilmez maddesi olan din görevlilerinin demokratik düşünce ve inanç özgürlüğü çerçevesinde sürekli eğitimden yararlanmalarının sağlanacağı, ihtiyaç duyulacak din adamlarının en iyi şekilde yetiştirilmeleri için, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlıkları arasında koordinasyon ve işbirliğinin sağlanacağı, Diyanet İşleri yayınlarının halka daha yaygın ve ucuz olarak ulaşmasının sağlanacağı ifade edilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP39>).

XL. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan II. Ecevit Hükümeti (21.06.1977-21.07.1977). 5 Haziran 1977 Genel Seçimleri sonrasında hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından seçimlerden birinci parti olarak çıkan CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'e verildi. Ecevit, çalışmaları sonucunda 40 günlük bir azınlık hükümeti kurdu. Meclis'te 28.06.1977 tarihinde okunan programda, dönemin şartları itibariyle yaşanan sorunlar nedeniyle "Milletçe benimsediğimiz özgürlükçü demokratik rejimde, özgürlükler kısılarak değil, ancak özgürlüklerin kullanışı uygarca kurallara bağlanarak huzur, güvenlik ve birlik sağlanır" (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP40>) değerlendirmesi yapılmıştır. Yine hükümetin kamu yönetiminde tarafsızlığı ve demokratik etkinliği gerçekleştirmek için çözüm ve önlemler uygulayacağı vaadinde bulunulmuştur. Ayrıca programda demokratikleşme ile ilgili olarak; kamu görevlileriyle ilgili her türlü özlük işlemlerin demokratik kurallara göre oluşturulacak tarafsız kurullarca yapılacağı, adalet, kamu yönetimi ve iç güvenlik alanlarında uygulanacak demokratik çözüm ve önlemlerle, ülkede barışın, huzurun, can güvenliğinin ve öğrenim özgürlüğünün eksiksiz sağlanmasının kolaylaşacağı ifade edilmiştir. Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde verimli ve demokratik bir işletmecilik kurulacağı, kooperatifçilik hareketinin güçlenmesi, yaygınlaşması için çalışılacağı, gelişmeyi köylüden başlatılmasının temel koşulu olarak köylünün örgütlenerek güçlenebileceği, demokratik bir kooperatifçilik hareketinin destekleneceği, reformların birlikte geliştirileceği ve demokratik yöntemlerle kolaylaştırıcı bir düzen kurulacağı, sporun örgütlenmesinde demokratik yöntemlere ve denetime etkinlik kazandırılacağı belirtilmiştir.

XLI. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan V. Demirel Hükümeti (21.07.1977-05.01.1978). Ecevit'in kurduğu azınlık hükümetinin güvenoyu almaması üzerine yeni hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Isparta milletvekili Süleyman Demirel'e verildi. Demirel de AP'nin yanında, önceki MC döneminden ortakları olan MSP ile MHP'den oluşan yeni bir koalisyon hükümetini (II. MC) kurdu. Koalisyon hükümetinin Meclis'te 27.07.1977 tarihinde okunan programında demokratik rejim "Hür demokratik rejimi, insan haysiyetine en uygun bir idare şekli sayıyoruz." (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP41>) şeklinde tanımlanmıştır. Siyasal ve toplumsal cepheleşmenin had safhaya ulaştığı bir dönemde kurulan hükümet, ülkede meydana gelen şiddet hareketleri, anarşik olaylar ve genel asayişle ilgili olarak kanun dışı olaylara yönelik olarak "Demokratik hukuk devletinde her türlü kanun dışı eylemlerle mücadelenin başlıca dayanağı olarak hukuku görüyoruz. Bu maksatla ihtiyaca cevap verecek kanunlar süratle çıkarılacak ve uygulamaya konulacaktır." (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP41>) ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca, anayasanın temel ilkelerini ve milletin menfaatlerini korumak amacıyla muhalefet ile demokratik geleneklere ve usullere uygun olarak medeni münasebetler kurmak ve bunları güçlü hale getirmek ifadeleri de demokratikleşme yolunda oldukça olumlu ve umut verici ifadeler olmuştur (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP41>).

Programda demokratikleşme ile ilgili olarak; demokratik rejimde temel mekanizmanın seçimler olduğu, milli iradenin en sağlam şekilde tecelli etmesinin yollarının açılacağı, seçimlerde siyasi partilerin işbirliği yapmalarına imkân veren Seçim İşbirliği Kanunu'nun ivedilikle çıkarılacağı, basınının, maddi ve manevi sorunlarının çözümü için her türlü kolaylığın gösterileceği ifadelerine de yer verilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP41>). Hükümet, CHP Grubu'nun verdiği gensoru önergesi sonucu TBMM'nin 31.12.1977 tarihli oturumunda güvenoyu alamayınca düşürülmüştür.

XLII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan III. Ecevit Hükümeti (05.01.1978-12.11.1979). II. MC Hükümeti'nin Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez gensoru ile düşürülmesi sonucu yeni hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Zonguldak milletvekili Bülent Ecevit'e verildi. Ecevit de Güneş Motel Olayı sonucu AP'den istifa eden Bağımsızlar ve CGP ile hükümeti kurdu. Meclis'te 12.01.1978 tarihinde okunan programda hükümet, düşünce ve inanç özgürlüğünü her türlü baskıdan kurtarmak için çalışmayı, demokratik hukuk devleti kuralları içinde etkin biçimde mücadele etmeyi öncelik taşıyan ödevlerinden saymıştır (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP42>). Program siyasal niteliklerinin yanında toplumsal ve ekonomik olarak çeşitli sınıfsal özellikler göstermektedir. Buna göre Anayasasal düzenin her alanda egemen kılınacağı, demokratik hukuk devletinin ve açık toplumun geliştirileceği, kamu yönetiminde tarafsızlığı ve demokratik etkinliği gerçekleştirmek için çözüm ve önlemler uygulayacağı yazılmıştır. Demokratik işletmecilik yöntemlerinin geliştirileceği, kamu yönetimi ve iç güvenlik alanlarında uygulanacak demokratik ve etkin çözüm ve önlemlerle, ülkede barışın, can güvenliğinin ve öğrenim özgürlüğünün eksiksiz sağlanmasının kolaylaştırılacağı, demokratik bir kooperatifçilik hareketinin destekleneceği, güçlü ve demokratik bir kooperatifçilik hareketinin reformla birlikte geliştirileceği, toplumsal adalet içinde çalışma barışının gerçekleşmesi için gereken demokratik çabalar gösterileceği, memurların örgütlenmeleri ve çalışma koşulları ile ilgili demokratik düzenlemeler yapılacağı, yükseköğrenim kurumlarında demokratik yönetimle birlikte öğrenim ve öğretim özgürlüğünün sağlam güvencelere kavuşturulacağı ve hükümetin ülkeyi bunalımdan kurtarmak için gerekli etkin demokratik çabaları göstermesi dünyadaki demokratik gelişmeyi hızlandırabilmenin de bir gereği olarak görülmüştür (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP42>). Hükümet, 14.10.1979'da yapılan ara seçimler sonunda muhalefet üyelerinin sayısı iktidar üyelerinin sayısından fazla olunca Başbakan Ecevit'in istifa ile görev süresi sona ermiştir.

XLIII. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan VI. Demirel Hükümeti (12.11.1979-12.09.1980). Ecevit'in istifa etmesiyle, yeni hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Isparta milletvekili Süleyman Demirel'e verildi. Demirel de üçüncü kez eski ortakları MSP ile MHP'nin dışarıdan desteği ile kez bir azınlık hükümeti kurdu. Meclis'te 19.11.1979 tarihinde okunan programda, milli irade ve demokratik rejimin yeniden işlenmesine vurgu yapılarak "Demokratik rejimlerde iktidar ile muhalefet arasında varlığı çok tabii olan görüş ayrılıklarının, milli davalarımızda, memleket menfaatine sarf edeceğimiz gayretlerde, muhalefetin desteğini esirgemesine sebep olmayacağını ümit ediyoruz." (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP43>) şeklinde iktidar muhalefet ilişkilerinde demokratik bir tutum sergilenmiştir. Yine demokratik rejimin vazgeçilmez temel unsurlarından olan düşünce, inanç ve ibadet hürriyetine, Anayasa'nın teminatı altında bulunan temel hak ve hürriyetlere saygılı olunacağı, devlete demokratik otoritenin mutlaka kazandırılacağı yıpranmış veya yıpratılmak istenen müesseselerin, itibarlı hale getirileceği ve Devlet'in demokratik otoritesini güçlendirmek bakımından, ihtiyaç duyulan kanuni tedbirlerin alınacağı ifade edilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP43>). Ayrıca, demokratik düzenin herkesin menfaatini, bir büyük uzlaşma içerisinde, haklı ve adil biçimde koruyacağı, özerk yüksek öğretim kurumu ve kuruluşlarının, öğrencilerini devlete, insan haklarına dayalı demokratik rejime, milli hayat felsefesine sadık bir şekilde yetiştirmekle mükellef olacakları, bunun için de bütün tedbirlerin alacağı ifade edilmiştir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP43>). Demirel'in kurduğu azınlık hükümeti 12 Eylül 1980'de yapılan askeri müdahaleye kadar görevde kaldı.

SONUÇ

Cumhuriyet'in ilanından itibaren 57 yıllık sürede, 43 hükümet tarafından Meclis'e 41 hükümet program sunmuştur. Bunun yanında **2. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan II. İnönü Hükümeti (06.03.1924-22.11.1924)** ile **25. Cumhuriyet Hükümeti olan II. Gürsel Hükümeti (05.01.1961-20.11.1961)** herhangi bir program hazırlamamıştır. 1923-1980 döneminde hükümetlerin, meclise sundukları programlarda bir bakıma

kendinden önceki hükümetle olan organik ilişkileri de görülmektedir. Bu açıdan sunulan her program, bir önceki hükümet program ile birçok konuda benzerlik göstermektedir.

Cumhuriyet'in ilk 12 hükümetinin programında, doğrudan demokratikleşme kavramının geçmemesi, bu dönemlerde iç ve dış gelişmeler doğrultusunda ulusal bağımsızlık ve egemenlik konularının önem ve öncelik kazanmasının bunda etkili olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla, Cumhuriyet'in ilanından 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ne kadar geçen süre içerisinde kurulan 43 hükümetin 31'nin programında, demokratikleşme ve demokratikleşme olgusuna yönelik ifadeler açıkça yer almıştır. Bu hükümetler içerisinde demokratikleşme olgusunu programında açık bir şekilde ifade eden ilk hükümet, **13. Cumhuriyet Hükümeti olarak kurulan I. Saraçoğlu Hükümeti** (09.07.1942-09.03.1943) olmuştur.

1923-1980 dönemi, demokratikleşme olgusu açısından; tek parti dönemi, çok partili dönem ile askeri darbe ve muhtıra dönemleri şeklinde alt kategorilerde ele almak daha pratik sonuçlar vermektedir. Demokratikleşme olgusu, bu alt dönemlerde meydana gelen gelişmelerden önemli derecede etkilenmiş ve bu gelişmeler sonraki dönemlerde gündeme gelen demokratikleşme ya da "açılım" süreçlerinin de önünü açan gelişmeler olmuştur.

Tek partili dönemin sonlarına doğru demokratikleşme, siyasal, toplumsal ve bireysel olarak özgürlüklerin genişletilmesi şeklinde kendini daha somut bir şekilde göstermiştir. 1947 ve 1949'da, özellikle de Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığı döneminde din, eğitim vb. alanlarda yapılanları günümüz ifadesiyle "açılımları" bu konuda tipik bir örnek oluşturmaktadır. Çok partili dönemde ortaya çıkan çoğulcu demokratik rejim, özellikle de "demokratik siyasal katılım", DP dönemi hükümet programlarında; demokratikleşme kapsamında "sivilleşme"ye CHP' hükümetleri programlarına göre daha fazla yer verilmiştir. Özellikle 14 Mayıs 1950 seçimleri bu yönde önemli bir demokratik gelişme olarak DP hükümetleri programlarına yansımıştır. Demokratikleşme, 1960'lı yıllarda, siyasal ve toplumsal talepler yönünde, dış konjonktürel gelişmelerin de etkisiyle, hak ve özgürlüklerin daha da artırılması, bunların anayasal olarak teminat altına alınması şeklinde gelişme göstermiştir. Yine 1960'lı yıllardan itibaren askeri darbe ve muhtıra sonucunda ortaya çıkan "vesayet rejimi"ne yönelik "zinde kuvvetler"ın devam eden etkisi, gerek bu dönemde gerekse sonrasında demokratikleşme yönündeki en önemli engellerden birini oluşturmuştur. Böylece 27 Mayıs sonrasında kurulan hükümetlerin programlarında "27 Mayıs rejimi" ve "27 Mayıs'ın kazanımları" gibi özünde anti-demokratik olan uygulamalar, demokratikleşme adına, bu uygulamaların devam edeceği özellikle vurgulanmıştır.

1970'li yılların ikinci yarısından itibaren tüm şiddetiyle yaşanan kutuplaşma ve siyasal istikrarsızlık demokratikleşme çabalarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan sonra gündeme kabul edilen 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu ve Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin yetkileri ve uygulamaları demokratikleşme açısından uzun yıllar tartışma konusu olmuştur. Yine 1961 Anayasası'na 1973'te eklenen bir madde ile kurulan Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin yetkileri ve uygulamaları da aynı şekilde demokratikleşme açısından eleştiri konusu olmuştur. Bu durum hükümet programlarında, asayişin ve güvenliğin sağlanması ile terör ve anarşinin önlenmesinin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Demokratik yaşamın sağlanması ya da demokratik bir rejimin devamı bu öncelikli sorunların çözümüne bağlı olduğu ifade edilmiştir.

Batı'nın demokratik değerleri için önemli bir unsur olan, çeşitlilik ve farklılıklar ile özgürlükler, bir arada yaşama, uzlaşma ve hoşgörünün tesisi, 1970'li yıllarda Türkiye'de demokratikleşmenin ve demokratik rejimin önündeki önemli engellerden biri olmuştur. Aynı zamanda demokratikleşme tam olarak tesis edilemediği için bu tür siyasal ve toplumsal sorunlar ve anti-demokratik uygulamalar ortaya çıkmıştır. Hükümet programlarında genel çerçevede olduğu gibi demokratikleşme konusunda da doğrudan ya da dolaylı birçok konu gündeme getirilmiş olsa da uygulamaya geçirilmesinde ciddi sorunlar olduğu bir gerçektir. Bu açıdan hükümet programları göstermiştir ki, hazırlanan programların kâğıt üzerinde ideal ölçülere yakın olduğu, ama hükümetlerin icra dönemlerinde bunların büyük bir kısmının hiç uygulan(a)madığı, bu nedenle de sorunun/sorunların kalıcı hale geldiği, hatta artarak devam ettiği, daha sonraki hükümet programlarında

yeniden ya da farklı bir şekilde gündeme gelmesiyle görülmüştür. Yine demokratikleşme yönündeki söylemlerde, partilerin dayandığı siyasal ve toplumsal sınıfların çıkarlarının gözetildiği, bunun halkçı (popülist) ve oportünist bir yaklaşımla ele alındığı için başta siyasal olmak üzere, toplumsal, sosyal, ekonomik vb. alanlarda beklenen fayda tam sağlanamamıştır. Bu durum gerek ard arda gerekse aynı kişinin başbakanlığında kurulan farklı hükümetlerin programlarında açıkça görülmektedir. Burada hemen her dönemde önemli bir sorunu olan ve gittikçe her defasında hükümetlerin önüne daha da artmış bir şekilde gelen demokratikleşme sorununda hükümetlerin rolünün ne olduğu da önemli bir gerçeklik olmuştur. Dolayısıyla demokratikleşme olgusunu bilen ve analiz edebilen bir liderin başında bulunduğu hükümet tarafından hazırlanan program, farklı yapıdaki hükümetlerin programlarına göre sorunların çözümünde etkin olma özelliğini göstermiştir.

57 yıllık süre içinde kurulan hükümet programları genel olarak; ekonomi, dış politika, iç politika, hak ve özgürlükler gibi genel konuların yanında, seçimler, anayasalar sorunlar, rejim meselesi gibi demokratikleşme olgusu yönünde daha özel konulara da yer verilmiştir. Bu açıdan programlarda, demokratikleşme ile ilgili ifadeler daha sınırlı düzeyde kalmıştır. Programlarda demokratikleşmeye yönelik olarak önem ve öncelik kazanan kavramlar; demokratik rejim, seçim sistemi, basın hürriyeti, iktidar-muhalefet ilişkileri, Anayasa değişikliği, sendikal örgütlenme, bireysel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi, sosyo-ekonomik yapının iyileştirilmesine yönelik kavramlar olmuştur. Buna karşın yerel yönetimlerin demokratikleşmesi ile ilgili ifadeler hükümet programlarında hemen hemen hiç geçmemektedir. Dolayısıyla programların en önemli ortak özelliği olarak, demokratik hak ve hürriyetlerin kısıtlanmasına yönelik uygulamaların kaldırılacağı ya da değiştirileceği, ülkedeki demokrasi seviyesinin daha da yükseltileceği hemen her hükümet programında ifade edilmiştir.

Genel olarak demokratikleşme olgusu, içerdiği ya da kapsadığı bütün unsurlarıyla siyasal ve toplumsal gelişmişliğin de bir ölçütü olarak şekillenmesi, iç ve dış konjonktürel gelişmelere karşı duyarlı olması, bu olguyu güncel hale getirmiştir. Başta siyasal ve toplumsal olmak üzere ekonomik gelişmelerden de etkilenen demokratikleşmenin, daha da gelişmesi yönündeki talepler hemen her dönem artarak devam etmiştir. Yine küreselleşmenin artan etkisi, konjonktürel olarak iç ve dış gelişmeler, hükümetleri çağdaş standartlarda bir demokratik sistemin tesis edilmesi yönünde ciddi ölçüde zorlamıştır. Başta siyasal, toplumsal, kültürel vb. yönlerden hükümetler üzerinde zorlayıcı bir etki yapan demokratikleşme olgusu “açılım” şeklinde etkisini hissettirmiştir. Bu şekilde demokratikleşme olgusunu toplumun gelişmesinde “büyüme sancıları” olarak da ifade etmek mümkündür. Yine belirtmek gerekir ki, demokratikleşme olgusunun hükümetlerin program ve icraatlarında önem ve öncelik kazanmasında, toplumsal ve siyasal taleplerin de önemli etkisi bulunmaktadır. Bütün bu unsurlar, etkileyici faktörler ya da toplumsal ve siyasal talepler demokratikleşme olgusunun hükümet programlarının en temel unsurlarından biri haline gelmesine neden olmaktadır.

Türkiye'nin siyasal yaşamında ve gündeminde önemini ve etkisini gittikçe hissettiren demokratikleşme ayanı zamanda bir süreci de ifade etmektedir. 1923-1980 dönemi hükümet programlarının da gösterdiği gibi Türkiye'nin siyasi sistemi, çok partili hayata geçişten itibaren demokratikleşme ya da demokratik hukuk devleti olma yolunda gelişme göstermiştir. Bütün toplumu ilgilendiren bu temel siyasal gelişmeler, demokratikleşme çerçevesinde aynı zamanda Türkiye'nin modernleşme tarihinin de önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Türk toplumunun gerek iç dinamikleri gerekse tarihsel dinamikleri bu hareketi hem zaruri kılmış hem de kolaylaştırıcı bir nitelik göstermiştir. Sonuç olarak, Türk siyasal hayatındaki gelişmelerin ve Türk demokrasi tarihinin ortaya koyduğu gibi Türk milletinin, tarihten ve kültüründen gelen hoşgörülü, uzlaşmacı tutum ve davranış biçimleri, onun siyasal ve toplumsal olarak demokratik bir tutum benimsemesinde önemli etkenler olmuştur.

KAYNAKÇA

- Acar, Muhittin, (1991) Hükümet Programları ve Kalkınma Planlarında Kamu Yönetimi Yaklaşımları, Sosyal Planlama Başkanlığı, (yayımlı yeri yok).
- Akandere, Osman, “1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar II”, erişim tarihi 14.09.2018, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-76/1946-genel-secimleri-ve-sonuclari-uzerinde-iktidar-ve-muhalefet-partileri-arasinda-yapilan-tartismalar-ii>, (2003) “Bir Demokrasi Beyannamesi Olarak Dörtlü Takrir’in Amacı ve Mahiyeti”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, s. 5-26., (2016) Milli Şef Dönemi, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Albayrak, Mustafa, (20014) “Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Yılları ve Demokratikleşme Sürecinin İlk On Yılı”, Ankara Barosu Dergisi, 2014/1, s. 297-312.
- Arcayürek, Cüneyt, (1984) Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Aydemir, Ş. Süreyya, (1968) İkinci Adam, Cilt: III, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Boratav, Korkut, (2012) Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009, İmge Kitabevi, Ankara.
- Duverger, Maurice, Siyasi Partiler, çev. Ergun Özbudun, (1974) Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Emini, Filiz Tufan, (2006) “Türkiye’de Demokratikleşme Sürecinin Düşünsel ve Tarihsel Temelleri”, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1-2, s. 521-540.
- Erdoğan, Mustafa, (2006) “Türkiye İçin Bir Demokratikleşme ve Sivilleşme Perspektifi”, erişim tarihi 14.09.2018, http://ozgurtoplumundegerleri.com/res/Mustafa_Erdogan_Turkiye_Icin_Bir_Demokratikleşme_ve_Sivilleşme_Perspektifi.pdf, s.1-22.
- Eroğul Cem, (2013) “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, Geçiş Sürecinde Türkiye, (der.) İrvın C. Schink - Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.
- Gemalmaz, Mehmet Semih, (2010) “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de İnsan Haklarının Gelişmesi”, Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Güneş, İhsan, (1997) Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler (2012), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Güven, Cemal, (2016) Anayasalar, Kanunlar ve TBMM Kararları (1876-2016), Eğitim Yayınevi, Konya.
- Haytoğlu, Ercan, (1997) “Türkiye’de Demokratikleşme Süreci Ve 1945’te Çok Partili Siyasî Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945)”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, s. 48-56. <https://www.tbmm.gov.tr> <http://www.mevzuat.gov.tr>
- Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (24 Nisan 1920 - 22 Mayıs 1950), Cilt: 1, (der.) İrfan Neziroğlu, TBMM Basımevi, Ankara, 2013.
- Karpat, H. Kemal, (2010) Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, Cilt: 1, Birleşim: 2, Oturum: 1 (11.7.1960) Resmi Gazete, Tarih: 9.11.1982, Sayı: 17863.
- Savcı, Bahri, “Seçmenlik Şartları Bakımından Seçim Rejimi”, erişim tarihi, 26.09.2018, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/2/3/1_Bahri_Savci.pdf
- Timur, Taner, (2013) “Osmanlı Mirası”, Geçiş Sürecinde Türkiye, (der.) İrvın C. Schink - Ahmet Tonak), Belge Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer, (2004) Türkiye’nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Uygun, Oktay, (2010) “Tek Parti Rejimi ve Demokrasi”, Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Yıldız, Nuran, (1998) “Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 51, Sayı: 1, s. 481-505.